च्छासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदनव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः। कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा०।

"श्रुतिप्रामाण्याच्च" ३अ०२९सू०

"सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति "सूर्यं ते चक्षुः स्तृणोमि" इत्यत्र मन्त्रान्तरे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य स्तुतिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः" वात्स्या०भा०

सां०सूत्रेषु च "पाञ्चभौतिकोदेहः" सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामोदेह इत्येकीयमतम्। "चातुर्भौतिकमित्येके" सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्दे विवृतिः। "ऐकभौतिकमित्यपरे" सू०। "पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्युपष्टम्भकमात्राणि। अथवा ऐकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च मनुष्यदेहे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता। चन्द्रादिलोकेषु अबाद्यंशाधिक्येन आप्यत्वादि। हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्" भा०। ऊष्मजादिदेहानुक्त्वा "सर्व्वेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्व्ववत्" सू०। सर्व्वेषु स्थावरास्थावरदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् आधिक्यादिनिरुत्कर्षात् अत्रापि काये पञ्चचतुरादिभूतजत्वव्यपदेशः पूर्व्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः" भा०।

शा०सू०भाष्ययोश्च छा०उ०मांसादीनां पृथिव्यादिकार्य्यत्वश्चोक्त्याकायस्य त्रैभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च" सू०। "भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानायाः मांसादि कार्य्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०)श्रुतिः "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्य्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्य्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति। अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति" किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्य्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्य्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्य्यं मज्जादि। अत्रोच्यते—

"वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" सू०। तुशब्देन नोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चैवं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिद्ध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते" भा०।

उत्तरपादे च बाहुल्यात् देहस्य त्रैभौतिकत्वमुक्तं यथा।

"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू०। तदन्तर प्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः "वेत्थ यथा सौम्य! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धामेघवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायुकेति"। तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव चात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं